

СІСТЭМНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ АПІСАЛЬНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Апісальныя прэдыкаты – гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай, якія суадносяцца сэнсава з адным словам – дзеясловам, прыметнікам, залежным дзеепрыметнікам або прэдыкатыўным прыслоўем (якія па аналогіі са словаўтварэннем можна назваць утваральнымі) – і ўтвараюць сінтаксічныя структуры двух узроўняў:

1) узроўню словазлучэння (у яго вузкім разуменні) з іменнай словаформай ва ўскосным склоне, дзе іменны кампанент займае звычайна сінтаксічна залежную пазіцыю фармальнага дапаўнення: *Фірма арганізуе экскурсіі* → *Фірма займаецца арганізацыяй экскурсій*;

2) узроўню дзейнікава-выказнікавай пары, дзе іменны кампанент займае пазіцыю дзейніка: *На сходзе абмяняліся думкамі* → *На сходзе адбыўся абмен думкамі*.

Тэрмін *апісальны прэдыкат* увайшоў у лінгвістычную практыку параўнальна нядаўна, таму ў літаратуры можна сустрэць розныя тэрмінаабазначэнні паняцця: **аналітычны прэдыкат**, **іменны прэдыкат**, **апісальны выраз**. Мы, услед за В.А. Белашапкавай і М.У. Усеваладавай, выкарыстоўваем тэрмін **апісальны прэдыкат**, бо ён найбольш поўна і дакладна вызначае феномен. У сучаснай русістыцы апісальныя прэдыкаты ў асноўным даследуюцца з пазіцыі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу. Між тым у беларускім мовазнаўстве апісальныя прэдыкаты даследуюцца пераважна з пазіцый тэорыі намінацыі: яны ўключаюцца ў намінатыўны рад дзеясловаў і маюць назву «дэрывацыйныя злучэнні» (працы В.М. Нікіцевіча, А.Н. Аўчыннікавай і інш.). Апісальныя прэдыкаты як прадстаўнікі лексічнага аналітызму разглядаюцца таксама ў працах А.Я. Міхневіча [7, с. 21]. Іх наяўнасць, на думку навукоўца, ставіць пад сумненне факт бяспрэчнага аднясення беларускай мовы да сінтэтычных моў. Праявы аналітызму сустракаюцца на ўсіх узроўнях мовы, у тым ліку і на сінтаксічным. Нягледзячы на распаўсюджанасць асобных аспектаў функцыянавання апісальных прэдыкатаў, манаграфічнага іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень не існуе, таму мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца разгляд апісальных прэдыкатаў як сістэмы.

Асноўным крытэрыем для аднясення пэўнай моўнай адзінкі да класа апісальных прэдыкатаў з'яўляецца іх фундаментальная ўласцівасць утвараць адну паняццёвую адзінку, што, аднак, не прадугледжвае яе падабенства асобным членам сказа. Такім чынам, на ўзроўні паверхневай структуры апісальныя прэдыкаты разглядаюцца як спалучэнне выказніка і дапаўнення або дзейніка і выказніка.

Апісальны прэдыкат складаецца з дзеяслова-эксплікатара, які займае ў сказе пазіцыю выказніка (а ў словазлучэнні – пазіцыю галоўнага кампанента),

і аддзяяслоўнага або адпрыметнікавага назоўніка, які часта з'яўляецца вытворным ад «заменнага» кампанента і выконвае ролю дзейніка або дапаўнення: *радавацца → адчуваць радасць*, або з'яўляецца дэрыватам паказчыка мадальнай мадыфікацыі сказа: *кожны можа вучыцца на бюджэтнай форме навучання → кожны мае магчымасць вучыцца на бюджэтнай форме навучання*.

Класіфікацыя апісальных прэдыкатаў праводзіцца, па-першае, па ступені адпаведнасці спалучэння дзеяслову-карэляту. На гэтай падставе выдзяляюцца дзве групы апісальных прэдыкатаў:

1. Дублетныя, якія не маюць дадатковага сэнсу і поўнасцю тоесныя дзеяслову, які яны замяняюць: *пчальрыць → займацца пчальрствам*.

2. Блізказначныя, якія якасна характарызуюць працэс: *праклінаць → сыпаць праклёны*.

Класіфікацыя дае магчымасць убачыць, што дублетныя апісальныя прэдыкаты больш характэрныя для навуковага і афіцыйна-справавога стыляў. Блізказначныя апісальныя прэдыкаты шырока ўжывальныя ва ўсіх функцыянальных стылях мовы, у тым ліку ў размоўным стылі і стылі мастацкай літаратуры. Для іх уласцівая шырокая сінанімія, яны робяць маўленне больш выразным і дазваляюць выявіць пэўныя семантычныя адценні выказвання: *ісці → біць ногі, трапаць ногі, перабіраць нагамі, пераступаць нагамі, сунуць ногі*.

Згодна іншай класіфікацыі, што датычыць пазіцыі дэрывата апісальнага прэдыката, выдзяляюцца наступныя канструкцыі:

1. Непрэдыкатыўныя, дзе імя займае пазіцыю дапаўнення: *Новая тэхналогія вытворчасці выпрабавалася ў БДУ → Новая тэхналогія вытворчасці ставіцца на выпрабаванне ў БДУ*.

2. Прэдыкатыўныя, дзе імя знаходзіцца ў пазіцыі дзейніка:

а) прадстаўляюць працэс як адвольны: *У гэты час мяняецца дыпламатычная тэрміналогія → У гэты час адбываецца змена дыпламатычнай тэрміналогіі*.

б) называюць якасную прымету прадмета, утрымліваюць эксплікатар-прыметнік: *Працэсу дэмакратызацыі ўласцівы дынамізм → Працэс дэмакратызацыі дынамічны*.

У традыцыйнай граматыцы такія словазлучэнні разглядаюцца як асобны від выказніка. Аднак прыхільнікі тэорыі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу лічаць, што паколькі фармальныя дзейнік і выказнік далёка не заўсёды з'яўляюцца суб'ектам і прэдыкатам, дэвербатывы і дэад'ектывы у складзе апісальных прэдыкатаў, безумоўна, вызначаюцца як дапаўненне.

Яшчэ адна падстава, на якой можна класіфікаваць апісальныя прэдыкаты – семантыка іх кампанентаў. Выдзяляюцца наступныя групы:

1. Іменныя апісальныя прэдыкаты, у якіх дзеяслоў страчвае або амаль страчвае сваё лексічнае значэнне і носьбітам асноўнай семантыкі з'яўляецца іменны кампанент. Такія апісальныя прэдыкаты характэрныя для навуковага стылю маўлення, дзе важна абазначыць і назваць працэс (як правіла, самаадвольны), спецыфічную з'яву: *выпраменьванне, акісленне, выпарэнне, анігіляцыя, квантаванне, распад, дыфузія, аналіз, праверка, апрацоўка, класіфікацыя і інш.: Ператварэнне вады ў пару адбываецца пры тэмпературы 100° С*.

2. Дзеяслоўныя апісальныя прэдыкаты, дзе дзеясловы ў меншай ступені губляюць сваё лексічнае значэнне і семантыку прэдыката ў роўнай ступені выражаюць дзеяслоўны і іменны кампаненты. Такія прэдыкаты могуць утрымліваць:

а) каўзатыўныя дзеясловы (*прыводзіць, усяляць*) і мець значэнне «рабіць так, каб сітуацыя мела месца ці пачынала мець месца»: *прыводзіць у захваленне*;

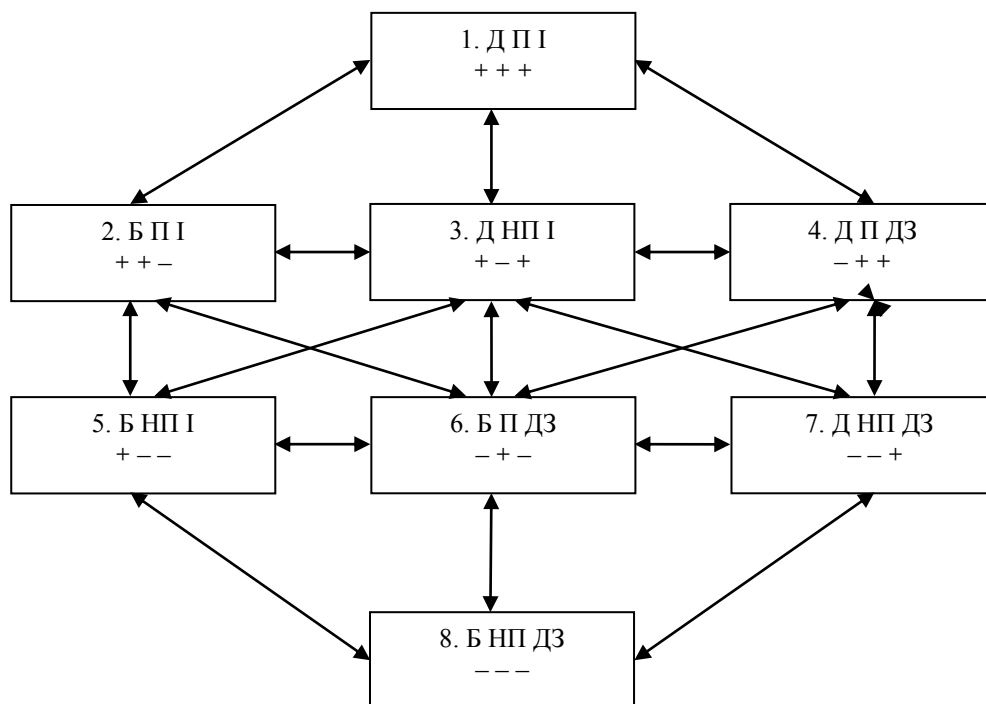
б) фазісныя дзеясловы (*пачынаць, уступаць*), якія могуць быць заменены не аднаслоўным эквівалентам, а спалучэннем фазіснага дзеяслова і інфінітыва: *пачаць пераслед – пачаць пераследаваць*.

Г.А. Золатава адносіць фазісныя дзеясловы да непаўназначнальных, але ўключае іх у групу мадыфікатараў значэння [5, с. 77], таму мы лічым патрэбным уключыць апісальныя прэдыкаты з фазіснымі дзеясловамі ў групу дзеяслоўных.

Такім чынам, маем тры прыкметы, паводле якіх класіфікуюцца апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове:

- 1) ступень адпаведнасці дзеяслову-карэляту;
- 2) пазіцыя дэрывата апісальнага прэдыката;
- 3) семантыка кампанентаў апісальнага прэдыката.

Адпаведна, існуе восем падкласаў апісальных прэдыкатаў (мал.1):

Мал. 1. Сістэма апісальных прэдыкатаў

Ахарактарызуем кожную падсістэму апісальных прэдыкатаў (АП), называючы ўласцівыя ёй прыкметы.

1. Дублетныя прэдыкатыўныя іменныя АП (Д П І): *Міністры сустрэнуцца ў бліжэйшы час → Сустрэча міністраў адбудзецца ў бліжэйшы час.*

2. Блізказначныя прэдыкатыўныя іменныя АП (Б П І): *Ён вельмі нахабны → Яго нахабства не мае межаў.*

3. Дублетныя непрэдыкатыўныя іменныя АП (Д Н П І): *выхоўваць → займацца выхаваннем.*

4. Дублетныя прэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Д П ДЗ): *Праблему пачалі абмяркоўваць са спазненнем → Абмеркаванне праблемы пачалося са спазненнем.*

5. Блізказначныя непрэдыкатыўныя іменныя АП (Б Н П І): *засмуціцца → адчуць засмучэнне.*

6. Блізказначныя прэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Б П ДЗ): *На лузе пачалі біцца → На лузе разгарэлася бойка.*

7. Дублетныя непрэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Д Н П ДЗ): *абязводжваць → праводзіць абязводжванне.*

8. Блізказначныя непрэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Б НП ДЗ):
Гледачы зарагаталі → Гледачы ўзарваліся рогатам.

Падсістэмы знаходзяцца ва ўзаемадзеянні, і ў маўленні кожная з іх можа выступаць у якасці варыянта іншай, напрыклад: *Даследчыкі праводзяць абязводжванне ↔ Абязводжванне праводзіцца даследчыкамі – узаемадзеянне падсістэм 1 і 3 (Д П І і Д НП І); займацца чытаннем ↔ забаўляцца чытаннем – узаемадзеянне падсістэм 7 і 8 (Д НП ДЗ і Б НП ДЗ).*

Такім чынам, апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове ўтвараюць несупярэчлівую сістэму з абсалютным напаўненнем усіх падсістэм.

Літаратура

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.
2. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка: учебник. – М., 2000.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
4. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. М., 1998.
5. Карпов В.А. Язык как система. Минск., 1992.
6. Михневич А.Е. О типах аналитических структур в белорусском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Материалы III республиканской конференции. Гродно, 1990.
7. Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове. Минск, 1965.